

2004. – №5.

4. Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Л., 1978.
5. Король К.Ю. (укладач). Історія України. Документи і матеріали. З літопису Григорія Граб'янки. – К., 2001.
6. Ханенко М. Дневник генерального харужаго Миколая Ханенка 1727-1753 г. – К., 1884.
7. Деркач А.Л. Глухів – Гетьманська столиця. – К., 2000.
8. Ткаченко В.Ю. Православна Глухівщина. – Київ, 2001.
9. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 г.). – К., 1893.

Армен А.Э. Денежное обращение на Глуховщине в период Гетманщины

В статье рассматривается разнообразие денежных монет Российской империи, иностранных государств, распространенных на территории Глуховщины в период Гетманщины, их происхождение, пути хождения.

Armen A.Ye. Money turnover on the Hlukhivshchyna at the period of the Hetmanschyna

The variety of the money of the Russia empire and foreign countries that were widen on the Hlukhivshchyna territory at the period of the Hetmanschyna, their origin and using are showed in the article.

Р.А. Желєзко

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ (1648-1657 рр.): ЛИТОВСЬКИЙ, РОСІЙСЬКИЙ І ШВЕДСЬКИЙ ВЕКТОРИ

У даній статті на основі краєзнавчих, документальних та монографічних праць зроблено спробу проаналізувати основні напрямки зовнішньополітичної діяльності Гетьманщини часів Б. Хмельницького (1648-1657 рр.) крізь призму участі в них представників Ніжинського козацького полку. Особлива увага звернена на причини, особливості та наслідки дипломатичних відносин України з Великим князівством Литовським, Московською державою та Шведським королівством; роль в цих процесах ніжинського полковника Івана Золотаренка (1652-1655 рр.) і його оточення. Автором розглянуто плани російського та шведського урядів відносно молоді Козацької держави та викликані ними, перш за все, українсько-російські міждержавні протиріччя.

Поряд з вивченням загальних тенденцій в історії України XVII-XVIII ст., останнім часом все більшої ваги починає набирати дослідження регіональної історії тих чи інших земель в означений період. Так, досить важливими з політичної, економічної та культурної точок зору в роки правління гетьмана Б. Хмельницького були терени Ніжинського козацького полку – найбільшого полку Гетьманщини 1648-1654 рр., де проживала третина всього населення тогочасної України [11, 3]. Ніжинський полк належав до новостворених козацько-шляхетських полків і, як відзначають політологи, мав особливу позицію стосовно багатьох внутрішньо і зовнішньополітичних питань.

Розгортання національно-визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування поставило перед гетьманом Б. Хмельницьким проблему визнання права українців на державу та закріплення її позицій на звільнених територіях. Гетьман розумів, що здолати Річ Посполиту та здобути юридичне визнання Гетьманщини можливо лише при сприянні іноземних держав. З цією метою протягом 1648-1657 рр. він установив дружні дипломатичні відносини з 13 країнами Європи та Азії, головним завданням яких був пошук союзника у війні проти Речі Посполитої. Активними учасниками даних відносин були як гетьманська адміністрація, так і представники полкової старшини на місцях. Так, представники Ніжинського полку, що безпосередньо межував з білоруськими та російськими землями, постійно здійснювали важливі зовнішньополітичні завдання Чигирини, пов'язані з даним регіоном.

Одним із головних завдань старшини Чернігівського та Ніжинського полків було послаблення могутності Речі Посполитої з середини шляхом виведення з війни Великого князівства Литовського та заручення підтримкою білоруського населення. Вже в листі ніжинського полковника П. Шумейка до старости гомельського, датованого 17 серпня 1648 р., ми знаходимо свідчення про бажання Гетьманщини мати мир з литовською та білоруською шляхтою. П. Шумейко пояснює старості гомельському причини перетину козаками їхнього спільного кордону, посилаючись на стан війни з польськими панамі, та повідомляє, що надалі гетьман буде дотримуватись непорушності українсько-литовських кордонів. «Тепер же, отримавши наказ від його мості пана Богдана Хмельницького гетьмана Війська його королівської мості Запорізького, щоб ми з вашими вельможностями не важилися воювати... Цей універсал разом з листом, від самого його мості пана Хмельницького відсилаємо до вельможного його мості пана хорунжого Великого князівства Литовського. Самі ж, звичайних кордонів пильнуючи, низько б'ємо чолом» [8, 18].

Проте уникнути війни з литовською армією гетьману Б.Хмельницькому не вдалося. Всі спроби чернігівської та ніжинської старшини утримати Я. Радзивілла від походу на Україну завершилися поразкою. Так, у червні 1651 р. до табору литовського князя Я. Радзивілла, що був розташований біля північного кордону Гетьманщини, прибуло посольство від чернігівського полковника Мартина Небаби, чийм завданням було зупинити просування литовського війська на Україну і не допустити його з'єднання з польською армією Яна II Казимира.

Козацьке посольство на чолі з Степаном Пободайлом намагалося утримати Я. Радзивілла від походу на Україну, але литовський князь і слухати не хотів, оскільки був розлючений через побиття

козаками Небаби литовського гарнізону у Гомелі. Крім того, Радзивілл наказав «...затримати козацьку місію на декілька тижнів у литовському таборі. А сам таємно рушив з військами на Сіверщину проти М. Небаби. Пободайло повернувся до Чернігова занадто пізно і не встиг попередити козаків про плани Радзивілла» [15, 232-234]. Як наслідок, литовський князь, використавши фактор несподіваності, напав на підрозділи Чернігівського і Ніжинського полків. 26 червня 1651 р. у запеклому бою біля села Ріпки козаки М. Небаби зазнали поразки, що спричинило взяття литовцями Києва. Отже, на 1651 р. союз Литви та Польщі, скріплений унією 1569 р., був ще досить сильним і Я. Радзивілл підтримував у війні свого короля, а не «бунтівного» українського гетьмана.

Починаючи з травня 1648 р., а саме після Корсунської перемоги, Б. Хмельницький установив дипломатичні відносини зі своїм східним сусідом – Московським царством. Вже у червні 1648 р. гетьман звернувся до московського царя з листом, в якому «закликав Олексія Михайловича розпочати спільні дії Москви та України проти Польщі з метою захоплення польського трону, вільного після смерті Владислава IV» [2, 124]. З того часу між Гетьманщиною та московським царством розпочався постійний обмін посольствами, участь в яких брали представники майже всіх тогочасних козацьких полків, зокрема полк Ніжинський. Так, у березні 1652 р. у складі посольства до Москви перебували ніжинський полковник Іван Золотаренко і протопоп Максим Филімонович [14, 60], що мав великий вплив на брата дружини гетьмана.

Російський цар прихильно ставився до війни Б. Хмельницького, адже вона послаблювала давнього ворога Москви – Річ Посполиту. Однак надавати військову допомогу і брати Гетьманщину під свій протекторат Олексій I не поспішав, мотивуючи це Полянським договором 1634 р. з Річчю Посполитою. У відповідь гетьман в 1653 р. у одному з листів заявив, що якщо Москва не прийме Україну під свій протекторат, то це з радістю зробить Туреччина. До того ж майбутній союз мав негативні наслідки перш за все для московського царя.

Дана заява значно прискорила переговори, і вже у червні 1653 р. ніжинський полковник І. Золотаренко та чернігівський полковник С. Пободайло зустрічали у Чернігові московських посланців, які прибули на Україну для з'ясування політичної ситуації. Чернігівські краєзнавці повідомляють, що козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, на якому в супроводі полкової музики звучали здравниці на адресу царя Олексія Михайловича [15, 278]. Отже, протягом 1652-1653 рр. ніжинська козацька старшина взяла активну участь у переговорах з Москвою, які завершилися підписанням Переяславського договору у січні 1654 р.

Під час переговорів у Переяславі були присутні гетьман та більшість полковників. Серед присутніх український історик І. Крип'якевич називає і ніжинського полковника І. Золотаренка [6, 457]. На козацькій раді було ухвалено рішення про прийняття російського протекторату і першими на вірність московському царю присягнули мешканці Переяслава. Згодом московське посольство на чолі з Василем Бутурліним привело до присяги Київ, Чернігів та Ніжин. Показово, що останні два міста були своєрідними центрами козацтва на Лівобережжі і їх В. Бутурлін відвідав особисто, а в решту міст Чернігівського і Ніжинських полків відправив рядових чиновників.

23 січня 1654 р. посольство Бутурліна прибуло в Ніжин. На околиці міста, в урочищі Ветхе, гостей зустрічав полковник І. Золотаренко і почесний караул козаків [14, 67]. Під дзвони Ветхорождественського монастиря полковник і посольство проїхало до міських воріт, а звідти на Соборну площу. Наступного дня, 24 січня 1654 р., відбулася присяга мешканців Ніжина московському царю.

Збереглися записні книги про приведення до присяги жителів міст і сіл по Ніжинському полку. Присягу приймали стольник Михайло Дмитрієв і воевода Валуйський. Детальну інформацію з цього приводу подає М. Грушевський. За його даними посольство привело до присяги Борзну, Бахмач, Конотоп, Батурич, Мену, Стародуб, Новгород-Сіверський та інші міста. Стосовно кожного міста вказується кількість козацької старшини, козаків і міщан, що були «заприсяжені». Наприклад, в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан – 490; оден земський староста, два соцькі [3, 1013]. У Батуричі присяглося 608 козаків і 715 міщан, у Конотопі – 615 козаків та 513 міщан. У Ніжині, за даними сучасних краєзнавців, на вірність царю присягло 1944 мешканця, а загалом присягу в полку склало 20 566 чоловік [10, 98].

Згідно з радянською історіографією, зокрема працею «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область», більшість приведених до присяги міщан і козаків зробили це добровільно, зі щирою вірою в те, що союз з Москвою захистить Україну від найнезависніших на той час кримських татар та надокучливих ляхів. Але насправді не всі українці мали щире бажання присягати Москві. Для прикладу можна взяти Ніжинський полк. Так, у 1654 р. в полку було зареєстровано 8618 міщан, серед них 61 земський староста, 7 сотенних, 5 бургомістрів. Показово, що на вірність Росії присягнув лише 1 шляхтич, а із 36 сотенних – лише 7 чоловік [12, 96].

Дану тезу підтверджує і сучасний відомий історик Ю. Мицик. У своїй статті «З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.» він зазначає, що вже російські історіографи XVII ст. намагалися

приховати небажання українців присягати на вірність Олексію І і в присяжні книги (в тому числі і по Ніжинському полку) вписали назви міст, у яких вони ніколи не бували, та прізвиська козаків, яких на 1654 р. вже не було серед живих. При цьому московити вдало використали список козацького реєстру 1649 р., переписавши з нього потрібну їм інформацію [7, 79-80].

Прискіпливий аналіз фактів і подій та історична логіка дозволяють зауважити, що вже з самого початку Б. Хмельницький розчарувався у виборі Москви своїм союзником, оскільки Олексій І ставився до Гетьманщини не як до союзника, а як до рядової провінції Російської держави. Між Чигирином і Московією виникли протиріччя відносно майбутнього устрою нового об'єднання та спільної участі у війні проти Речі Посполитої.

Справжній дипломатичний конфлікт між Гетьманщиною та Московським царством виник у 1654 р. Ніжинський полковник та водночас наказний гетьман І. Золотаренко, виконуючи інструкції Б.Хмельницького, почав запроваджувати на білоруських землях українську адміністрацію та формувати полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Дане «показання Білорусії» здійснювалось завдяки підтримки Золотаренка з боку українців, які там проживали, та частини білорусів, підхоплених українським антипольським рухом, підкріпленим прикладом побудови власної держави Гетьманщини. Досить зрозумілим у даному контексті є й те, що ніжинський полковник приписав до території Ніжинського полку м. Могилів разом з усім Могилівським уїздом [3, 1200-1201].

У червні 1654 р. до табору І. Золотаренка прибула делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським, який заявив, що хоче віддати Білорусь під протекцію московського царя. Проте інші делегати висловили бажання скласти присягу не московським боярам, а гетьману Б. Хмельницькому. Наказний гетьман І. Золотаренко відправив білоруських урядовців до Чигирин, надавши для охорони загін козаків [15, 284].

Дізнавшись про це, московський цар Олексій І та його оточення висловили протест, адже на думку Москви всі звільнені від поляків землі мали бути приєднані до Росії і вся білоруська шляхта мала безпосередньо присягати царю, а не через посередництво українського гетьмана. Вершиною українсько-російських міждержавних непорозумінь став Віленський мир 1656 р. між Польщею та Росією, що фактично перекреслював плани Б.Хмельницького про західний кордон Гетьманщини по р. Вісла.

За таких умов вже у 1654 р. гетьман вирішив шукати нового союзника, яким повинна була стати Швеція, чий король Карл Х в той час також вів війну проти Речі Посполитої. Установити тісні зв'язки зі шведами було доручено ніжинському

полковнику Івану Золотаренку, який у 1654-1655 рр. на чолі Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків протистояв полякам на території Білорусії. Він, посідаючи посаду наказного гетьмана, безпосередньо листувався з королем та представниками вищого військового командування Шведського королівства.

На жаль, як зазначав відомий український історик М. Грушевський, «подробить про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами знов таки маємо дуже мало» [3, 1110]. Причинами цього, перш за все, є недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага з боку дослідників до даної проблеми. Достеменно відомо, що на початку осені 1654 р. І. Золотаренко в листі до Карла Х Густава висловлював радість з приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої і обіцяв королю всяку допомогу з боку козаків із застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Війська Запорізького Б. Хмельницького. «Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків – «тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським» (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio)» [3, 1110].

Більш ширші відомості про бажання Б. Хмельницького мати союз зі Швецією, не турбуючи самого короля, наказний гетьман надіслав в листі до шведського воєначальника Радзейовського. Крім того, козацький ватажок прохав шведське командування якнайшвидше відправити зі свого табору до козаків золотаренківського сотника Івана Петровича. До речі, за даними української історіографії, сотник І. Петрович був вельми сміливою людиною, оскільки, ризикуючи своїм життям, він неодноразово доставляв листи шведів до Золотаренка та козацькі відповіді королю.

В іншому листі Карла Х Густава до наказного гетьмана, датованому від 14 листопада 1654 р., йдеться про 10 тисяч козаків, що їх «ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Пруссії» [9, 52-53].

Дані відомості ще раз підтверджують важливість союзу зі Швецією для України, зважаючи на кількість козаків, яку пропонував І. Золотаренко королю, адже на час початку білоруського походу козацьке військо нараховувало 18-20 тис. чоловік, не враховуючи загону Василя Золотаренка (брата Івана), що діяв безпосередньо разом з російськими військами проти поляків. Тобто, не рахуючи загиблих на час пропозиції (а в цілому в 1657 р. додому повернулося лише 6-8 тис. козаків [10, 99]), Іван пропонував шведам приблизно половину своєї армії, що могло значно послабити козацькі тили. Проте, цей ризикований крок українців однозначно говорить про бажання Б. Хмельницького укласти союз із Швецією.

Однак, в тому ж таки листі від 14 листопада 1654 р. Карл X Густав відповідає І Золотаренку, що козацьке військо на даний момент йому не потрібне, «і вважає, що за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Пруссії – де пробував король тепер, чи в іншому місці». [3, 1110]

6 грудня 1654 р. лист такої ж тематики ніжинському полковнику надіслав Радзейовський. В ньому йшлося, що зараз 10-тисячний козацький корпус Швеції не потрібний, оскільки Пруссія, Підляшшя і майже вся Польща визнали владу шведського короля [3, 1111]. Показово, що в цей же час на вірність Карлу X присягнув коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Потоцький, визнавши себе васалом Стокгольма. За даними В. Брехуненка у 1655 р. і Велике князівство Литовське перейшло під протекторат Швеції [1, 9].

Отже, на 1655 рік Швеція повністю виконала свої головні завдання і допомога козаків їй була не потрібна. До того ж стає цілком зрозумілим, чому в тому ж таки листі Радзейовський говорить, що «треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути корисною (для Швеції) і для Запорізького війська» [3, 1111].

Проте Стокгольм переоцінив свої сили та можливість підчас війни з Річчю Посполитою. Досить скоро, в правління наступника Б. Хмельницького Івана Виговського, Шведське королівство вже втратило ініціативу у війні і погодились на мир із Варшавою. Незважаючи на це, відносини зі Швецією були одним із ключових завдань Б. Хмельницького по визволенню всіх українських земель, і лише переоцінка своїх сил Карлом X Густавом та його військовим командуванням призвела до зриву підписання українсько-шведської угоди, спрямованої проти Польщі.

Таким чином, козацька старшина Ніжинського полку відіграла досить активну роль у зовнішній політиці України часів Б. Хмельницького, розробляючи три стратегічно важливі напрямки: литовський, московський і шведський, що були спрямовані на визнання та закріплення позицій молодій Українській державі на міжнародній арені. На жаль, лише через несприятливу зовнішньополітичну ситуацію, супроводжувану внутрішніми протиріччями в середині країни, Гетьманщина опинилася в оточенні таких сильних сусідніх держав, як Річ Посполита, Кримське ханство, Шведське королівство, Московське царство, що мали претензії на українські землі, та поступово була інтегрована до складу останньої.

Посилання

1. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. – К, 2007.
2. Власов В. Історія України. – К.: Генеза, 2004.
3. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах та 12 книгах. – Том IX. Частина II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.

4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Т.18. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972.

5. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991.

6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К.: АН УРСР, 1954.

7. Мицик Ю. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // УІЖ. – 2004 – № 1.

8. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6.

9. Морозов О. Ніжинський протопоп М. Филімонович. – Н.: Просвіта, 2000.

10. Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина. Автор і упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008.

11. Пиріг П. Ніжинський полк // Ніжинський вісник. – №116. – 9 жовтня 1991.

12. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.

13. Універсали Б.Хмельницького. – К.: ВД Альтернативи, 1998.

14. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001.

15. Чернігівщина – земля козацька. Календар за 2000 рік. – Київ: Видавництво Чернігівського земляцтва. – 1999.

Железко Р.А. Нежинский казацкий полк и внешняя политика Гетманщины (1648-1657 гг.): литовский, российский и шведский векторы

В данной статье на основе краеведческих, документальных и монографических работ сделана попытка проанализировать главные направления внешнеполитической деятельности Гетманщины времен Б. Хмельницкого (1648-1657 гг.) сквозь призму участия в них представителей Нежинского казацкого полка. Особое внимание обращено на причины, особенности и последствия дипломатических отношений Украины с Великим княжеством Литовским, Московским государством и Шведским королевством; роль в этих процессах нежинского полковника Ивана Золотаренка (1652-1655 гг.) и его окружения. Автор рассмотрено планы российского и шведского правительств относительно молодого Казацкого государства и вызванные ими, в первую очередь, украинско-российские межгосударственные противоречия.

Zheliezko R.A. Nizhyn Cossack regiment and foreign policy of Hetmanschiny (kingdom) (1648-1657): Lithuanian, Russian and Sweden ties

The author of the article, using country knowledge, materials and scientific accounts, tries to analyze main diplomatic relations of foreign policy led by Bogdan Khmelnytsky (1648-1657) and participation in this process of the Nizhyn Cossack regiment leaders. Much attention is paid to the relationships of Ukraine with Great Lithuanian kingdom, Moscow state and Sweden kingdom; and role of the chief staff of the Nizhyn Cossack regiment headed by Zolotareno (1652-1655). Author treats the plans of Russian and Sweden governments and their attitude to young Cossack state. Some attention is paid contradictions of foreign polices of these countries.